

Istoricul cercetărilor

Zona mai largă din care face parte astăzi municipiul Turda a constituit un areal propice locuirii încă din cele mai vechi timpuri, cele mai vechi urme de locuire fiind cunoscute încă din perioada musteriană așa cum reiese din cercetările arheologice efectuate în peșterile din zona Cheilor Turzii¹. Preistoria acestei regiuni este la rândul său extrem de bine reprezentată prin numeroase descoperiri aparținând în special perioadei neolitice (vezi spre exemplu orizonturile „Lumea Nouă” și „Petrești”) și a epocii bronzului².

Cele mai importante descoperiri aparțin însă perioadei romane, o așezare civilă numită *Potaissa* (cel mai probabil un *vicus*)³ fiind menționată atât pe stâlpul miliar de la Aiton datat în anul 108 p. Chr., cât și pe *Tabula Peutingeriana*, ambele sugerând o datare timpurie, chiar de la începuturile provinciei Dacia⁴. Deși se cunosc extrem de puține informații cu referire la locuirea pre-romană din zonă, majoritatea descoperiri monetare⁵, un lucru pare să fie relativ cert, respectiv faptul că numele antic al localității în forma în care ni s-a păstrat în *Geografia* lui Ptolemeu - Πατρούισσα, reprezintă un nume local⁶. Cu toate acestea amplasarea topografică precisă a acestei așezări pre-romane este greu de intuit pentru moment.

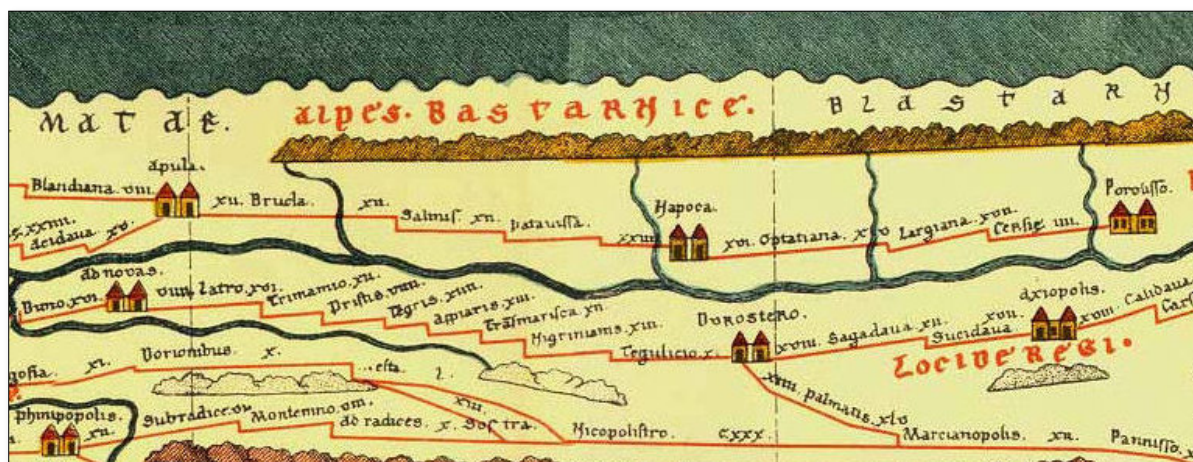

Fig. 9. Fragmentum VIII al Tabulei Peutingeriana.

¹ I. H. Crișan et alii, *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, Cluj-Napoca 1992, p. 103.

² M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda 1994, p. 25-27.

³ R. Ardevan, *Viața municipală în Dacia romană*, Timișoara 1998, p. 56; S. Nemeti, I. Nemeti, *Civic space and municipal statutes in Potaissa*. In: S. Cociș (Hrsg.), *Archäologische Beiträge - Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt*, Cluj-Napoca 2014, p. 88.

⁴ M. Bărbulescu, *Potaissa...*, p. 33-35; 65; F. Fodorean, *Izvoare epigrafice privind drumurile din Dacia romană*, Revista Bistriței 16, 2002, p. 60-64; F. Fodorean, *Drumurile din Dacia romană*, Cluj-Napoca 2006, p. 64-68.

⁵ M. Pîslaru, *The Roman coins from Potaissa: legionary fortress and ancient town*, Cluj-Napoca 2009, p. 45-50.

⁶ V. Pârvan, *Getica*, București 1926, p. 159; I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, București 1969, p. 127; M. Bărbulescu, *Potaissa...*, p. 27-31; R. Ardevan, *op. cit.*, p. 55; D. Dana, S. Nemeti, *Ptolémée et la toponymie de la Dacie (II-IV)*. *Classica et Christiana* 9, 1, 2014, p. 103-107.

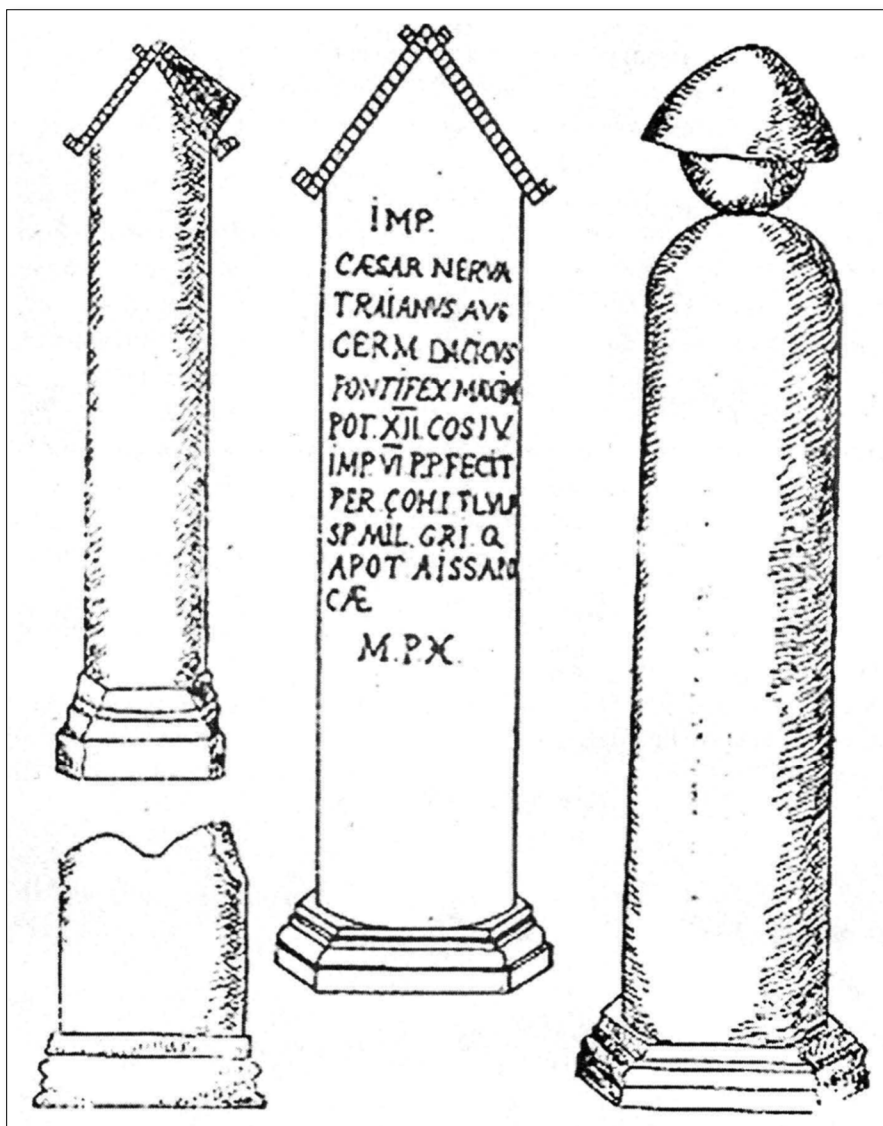

Fig. 10. *Milliarium*-ul de la Aiton (după I. Winkler, *Date noi despre CIL, III, 1627, cea dintâi atestare epigrafică a Potaissae*, Potaissa 3, 1982, p. 83).

Un episod decisiv în ceea ce privește dezvoltarea acestei așezări romane a fost constituit de relocarea legiunii a V-a Macedonica în Dacia Porolissensis, la Potaissa, cel mai devreme în anul 168 p. Chr., în contextul războaielor marcomanice⁷, cu toate că o prezență militară romană (auxiliari) pe „Dealul Zânelor” anterioară sosirii legiunii este cunoscută⁸, însă fără a oferi posibilitatea certă de a preciza mai multe cu referire la un potențial *vicus militaris* dezvoltat în acest context⁹. Putem presupune că noua așezare civilă de tip *canabae legionis* dezvoltată în jurul nou-contruitului castru legionar de la Potaissa nu a suprapus mai vechea așezare de tip

⁷ M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca 1987, p. 22-26; M. Bărbulescu, *Potaissa...*, p. 40-41.

⁸ M. Bărbulescu, *Din istoria militară...*, p. 36-37; S. Nemeti, *Castrul de trupă auxiliară de la Potaissa*. In: D. Protase, D. Brudașcu (eds.), *Napoca. 1800 de ani de la începutul vieții urbane*, Cluj-Napoca 1999, p. 194-195.

⁹ R. Ardevan, *op. cit.*, p. 57.

*vicus*¹⁰, ci mai degrabă a dus la o resistematizare masivă a întregii zone, cu atât mai mult cu cât la relativ scurt timp după sosirea legiunii aici, avem atestată existența unui *municipium Septimium Potaissense* pentru intervalul 193-197 p. Chr.¹¹.

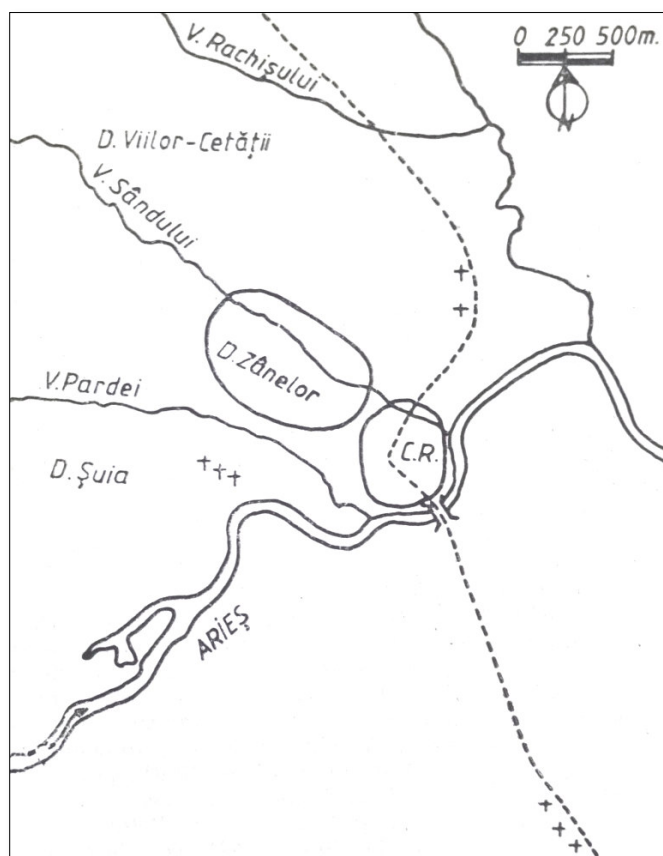

Fig. 11. Potaissa în prima jumătate a secolului al II-lea p. Chr. (după M. Bărbulescu, *Potaissa...*, p. 29, Fig. 2).

Dacă în ceea ce privește *municipium*-ul nu este clară evoluția sa din *vicus*-ul apărut încă de la începutul provinciei Dacia (așa cum este firesc să se fi întâmplat¹²), sau din *canabae*-le legiunii a V-a Macedonica, fiind propus chiar și un model evolutiv mixt ca în cazul Apulum-ului¹³ (cu toate că o asemenea posibilitate trebuie privită cu oarecare circumspecție în contextul cercetărilor arheologice limitate ce au avut drept obiect principal mediul urban de la Potaissa¹⁴), *colonia Potaissa* constituie cu certitudine o metamorfoză evoluată a mai vechiului *municipium Septimium Potaissense*, realitate petrecută cândva în timpul domniei lui Caracalla (mai

¹⁰ Câteva monumente funerare aflate în conexiune directă cu *canabae*-le legiunii descoperite recent susțin ipoteza unor amplasamente diferite pentru cele două nuclee civile de la Potaissa, vezi S. Nemeti, *Observations on the Funerary Constructions at Potaissa (Turda, Cluj County)*. Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Seria Historia 67, 2, 2022, p. 129-146. Pentru necropolele Potaissae, vezi și M. Bărbulescu, *Potaissa...*, p. 84-91.

¹¹ R. Ardevan, *op. cit.*, p. 57-58.

¹² S. Nemeti, I. Nemeti, *Civic space...*, p. 88.

¹³ M. Bărbulescu, *Potaissa...*, p. 37-47.

¹⁴ R. Ardevan, *op. cit.*, p. 59-61.

probabil)¹⁵, deși în literatura de specialitate se vorbește și despre posibilitatea evoluției încă din timpul lui Septimius Severus pornind de la un citat din *Digestele* lui Ulpian¹⁶.

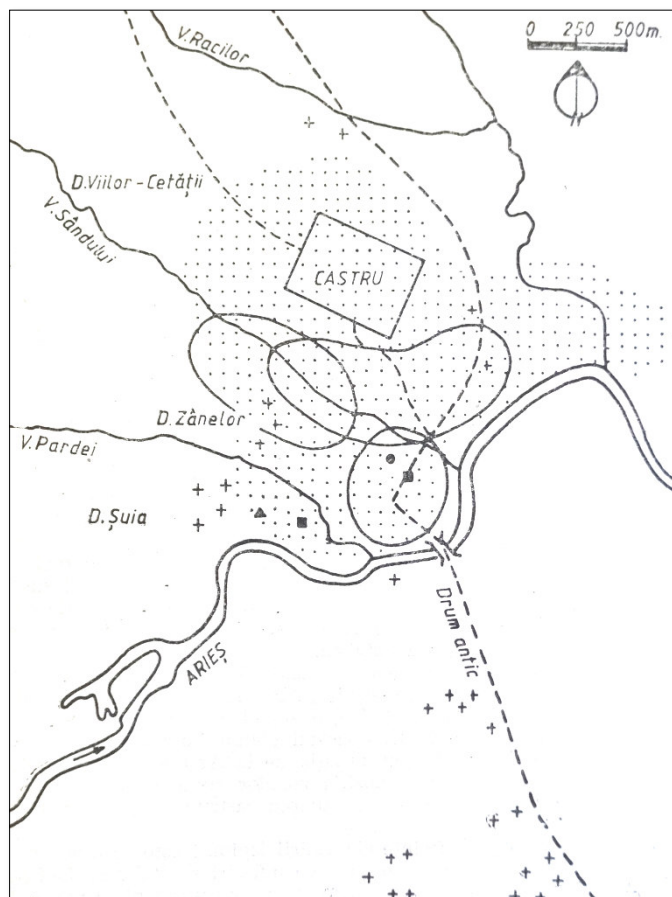

Fig. 12. Potaissa în prima jumătate a secolului al III-lea p. Chr. (după M. Bărbulescu, *Potaissa...*, p. 42, Fig. 7).

La fel de sigură este realitatea că pe parcursul secolului al III-lea p. Chr. importanța acestui important centru urban este depășită doar de către complexa așezare urbană de la Apulum unde coexistau atât un *municipium Septimium Apulense*, cât și *colonia Aurelia Apulense* care este amintită într-o inscripție datată la mijlocul secolului al III-lea p. Chr. cu epitetul „*chrysopolis*” sugerând importanța sa economică la nivelul provinciei¹⁷, sau *colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa* singura *colonia deducta* din provincia Dacia¹⁸, care încă din timpul lui Severus Alexander primește epitetul de „*metropolis*”¹⁹.

¹⁵ N. Gostar, *Ius italicum în Dacia*. Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Iași 6, 1969, p. 132-133; M. Bărbulescu, *Potaissa...*, p. 46. Pentru o viziune prudentă, marcată de un oarecare scepticism vis-à-vis de ipoteza conform căreia Potaissa a fost ridicată la rangul de *colonia*, vezi S. Nemeti, I. Nemeti, *Civic space...*, p. 86-88.

¹⁶ M. Bărbulescu, *Potaissa...*, p. 43-44; R. Ardevan, *op. cit.*, p. 57-58.

¹⁷ Al. Popa, I. A. Aldea, *Colonia Aurelia Apulensis Chrysopolis*. Apulum 10, 1972, p. 209-220.

¹⁸ I. Piso, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa. Brève présentation et état de la recherche*. In: I. Piso (ed.), *An der Nordgrenze des Römischen Reiches. Ausgewählte Studien (1972-2003)*, Stuttgart 2005, p. 436-438

¹⁹ C. Daicoviciu, *Severus Alexander și provincia Dacia*. Acta Musei Napocensis 3, 1966, p. 153-154.

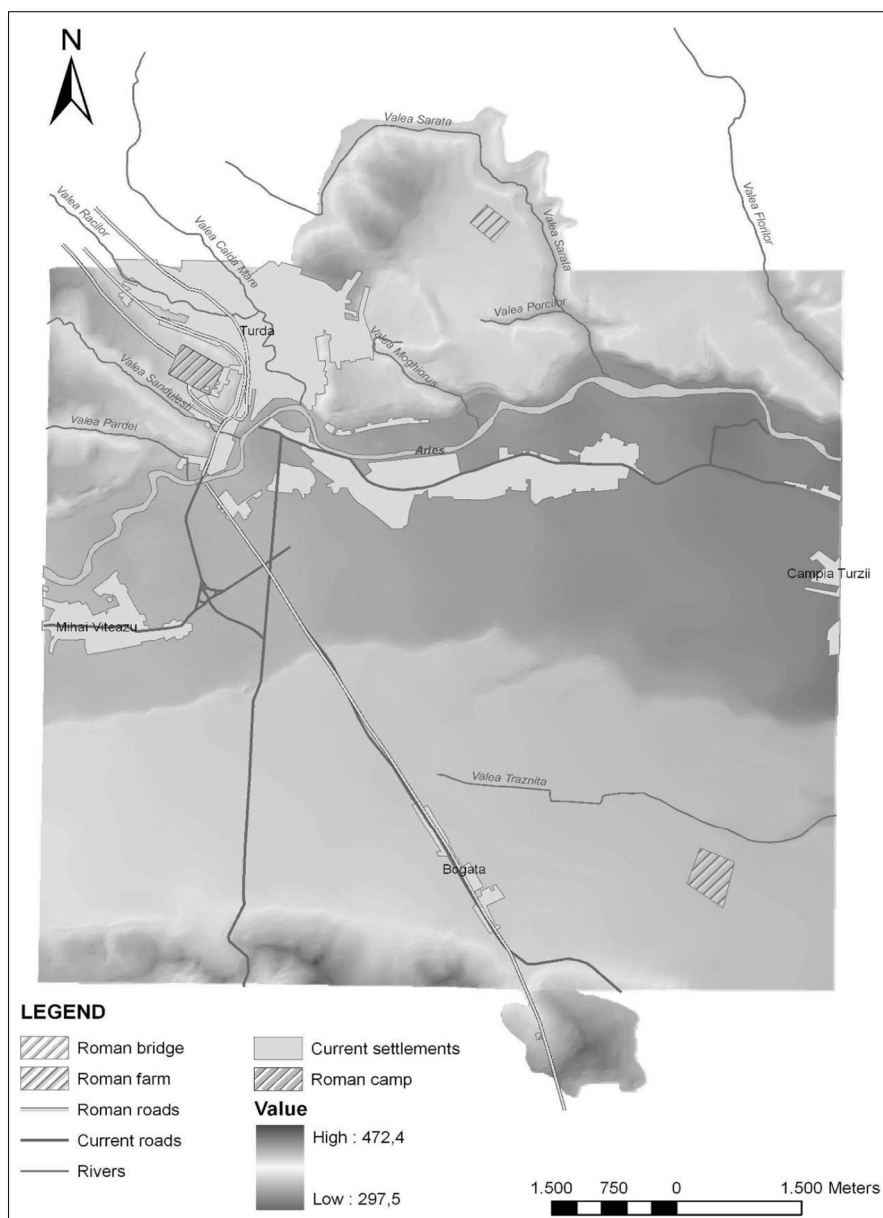

Fig. 13. Hartă ilustrând peisajul arheologic din zona sitului aparținând epocii romane de la Turda și drumul roman imperial (după F. Fodorean, *Landscapes of Roman Dacia. Potaissa*. In: I. Piso et alii (eds.), *Scripta Classica. Radu Ardevan sexagenario dedicata*, Cluj-Napoca 2011, p. 128, Pl. II).

Cu toate acestea, locuirea urbană de la Potaissa este foarte puțin cunoscută în comparație cu castrul militar aparținând legiunii a V-a Macedonica²⁰, cercetarea fiind îngreunată în special datorită faptului că orașul antic a fost suprapus de locuirile ulterioare, informațiile de natură arheologică fiind astfel nesistematice, iar cele epigrafice puține și neclare²¹. În aceste condiții, este greu de stabilit cu precizie care anume era teritoriul inițial al

²⁰ M. Bărbulescu, *Din istoria militară...*; M. Bărbulescu, *Inscripțiile din castrul legionar de la Potaissa*, București 2012; S. Nemeti et alii, *Studii asupra granițelor romane din Dacia. Castrul legionar de la Potaissa. I. Centuria din praetentura sinistra*, Cluj-Napoca 2017; M. Bărbulescu et alii, *Termele din castrul legionar de la Potaissa*, Cluj-Napoca 2019; M. Bărbulescu et alii, *Principia din castrul legionar de la Potaissa*, Cluj-Napoca 2020.

²¹ R. Ardevan, *op. cit.*, p. 55.

municipiului Potaissa sau cum anume a evoluat acesta de-a lungul timpului, mai multe ipoteze fiind formulate în acest sens, cu atât mai mult cu cât prezența unui alt oraș „concurrent” în apropiere, la Napoca (*municipium* încă din timpul lui Hadrian și *colonia* sub Marcus Aurelius, Septimius Severus să oferind orașului *ius Italicum*²²), îngreunează un asemenea demers²³.

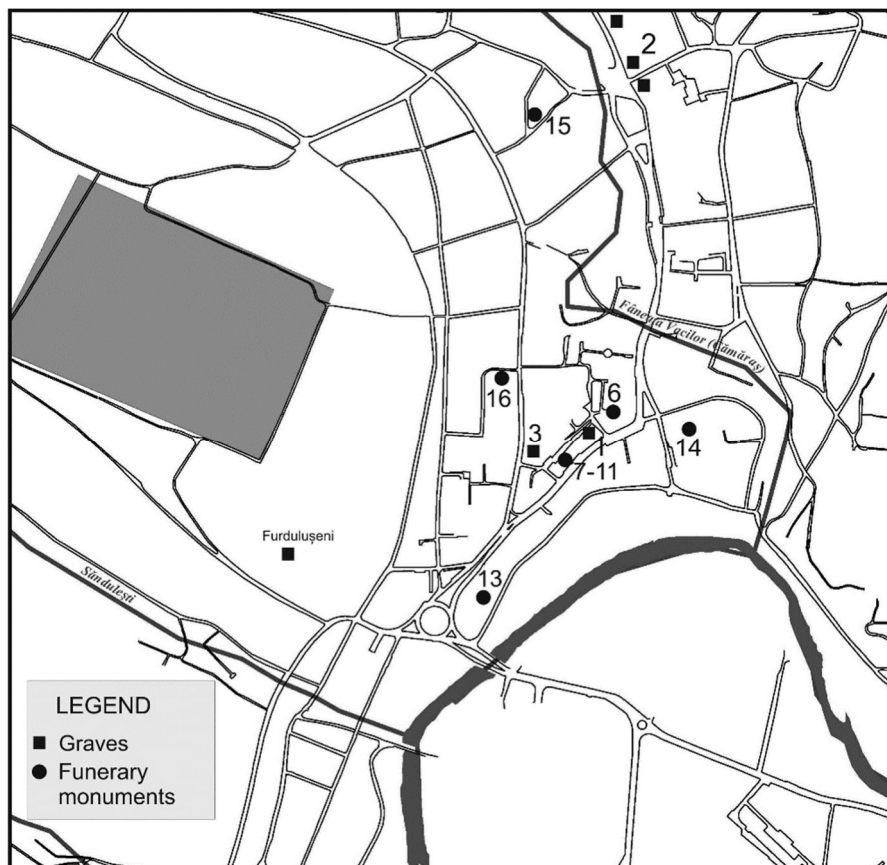

Fig. 14. Arealul necropolei „nordice” a Potaissae (după S. Nemeti, I. Nemeti, *Civic space...*, p. 94, Pl. I/4).

Dacă pentru perioada ce a urmat războaielor marcomanice observăm o explozie demografică și urbanistică a mediului civil din Potaissa, ce culminează cu ridicarea orașului la rangul de *colonia*, intervalul cronologic din preajma anului 250 p. Chr. până la momentul părăsirii provinciei Dacia de către administrația romană a lăsat mult mai puține urme. Deși perioada de final a secolului al III-lea p. Chr. a fost una extrem de zbuciumată pentru Imperiu, realități ce au reverberat în mod cert și la nivelul regional în cazul Daciei²⁴, se pare că în ceea ce privește retragerea romană putem discuta cu reale argumente despre două etape ale unui singur proces istoric, în ciuda manierei în care izvoarele literare sugerează faptul că evenimentele au fost receptate în mod diferit.

²² *Ibidem*, p. 65.

²³ S. Nemeti, I. Nemeti, F. Fodorean, *Territorium Potaissae*. Revista Bistriței 17, 2003, p. 69-75.

²⁴ I. Piso, *Das verhängnisvolle Jahr 262 und die amissio Daciae*. In: L. Vagalinski, M. Raycheva, D. Boteva, N. Sharankov (eds.), *Proceedings of the first International Roman and Late Antique Thrace Conference. "Cities, Territories and Identities"* (Plovdiv, 3rd-7th October 2016), Sofia 2018, p. 427-440.

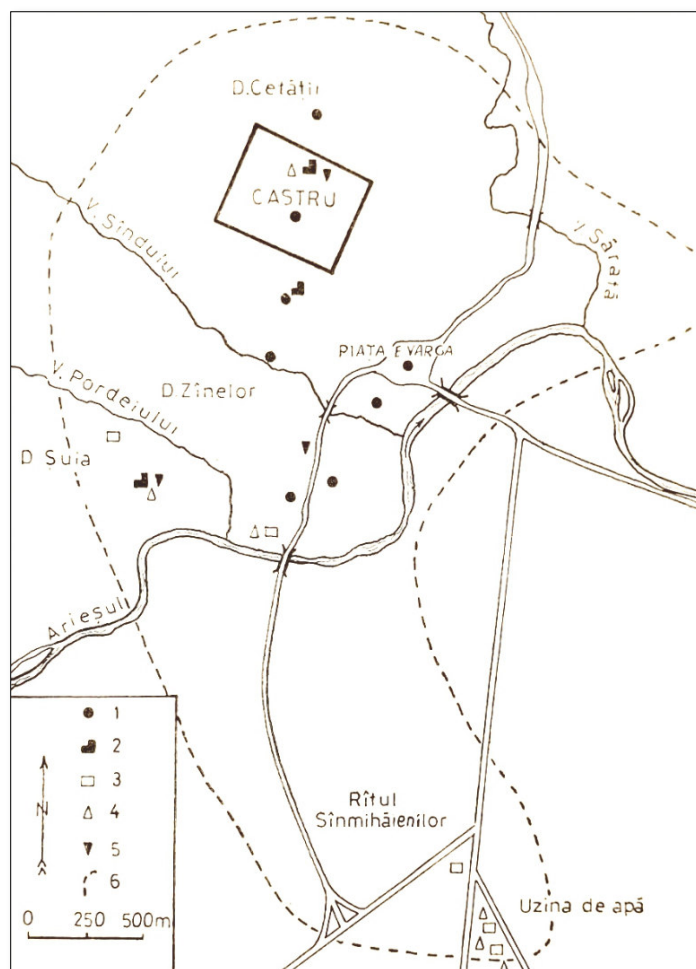

Fig. 15. Distribuția topografică a descoperirilor aparținând celei de-a doua jumătăți a secolului al III-lea și secolului al IV-lea p. Chr. la Potaissa (după M. Bărbulescu, *Potaissa după mijlocul...*, p. 186, Fig. 6).

Ne putem referi așadar la cele două momente istorice decisive din perspectiva unor situații diferite: pe de-o parte provincia a fost „pierdută” în timpul lui Gallienus cu ocazia unor evenimente din Imperiu cărora Roma nu a putut să le facă față, în vreme ce părăsirea oficială și în mod organizat ca etapă a unei politici mai ample a Imperiului să se fi petrecut în timpul lui Aurelian²⁵. Spre deosebire de acțiunea lui Gallienus, cea a lui Aurelian nu pare să fi fost una de disperare, ci mai degrabă organizată în prealabil ca parte a unor serii întregi de măsuri strategice luate de către acesta la scara Imperiului²⁶.

Circulația monetară, așa cum se prezintă ea la nivelul întregii provincii, tinde să ilustreze aceleași realități care sunt menționate în izvoare scrise dar și de către evidența

²⁵ D. Ruscă, *L'abandon de la Dacie romaine dans les sources littéraires (I)*. Acta Musei Napocensis 35, 1, 1998, p. 252; C. H. Opreanu, *Raetia, Pannonia și Dacia în vremea lui Gallienus*. Analele Banatului. Seria Nouă 7-8, 1999-2000, p. 393-406.; P. Hügel, *Ultimele decenii ale stăpânirii romane în Dacia*, Cluj-Napoca 2003.

²⁶ D. Ruscă, *L'abandon de la Dacie romaine dans les sources littéraires (II)*. Acta Musei Napocensis 37, 1, 2000, p. 275; D. Ruscă, *Provincia Dacia în istoriografia antică*, Cluj-Napoca 2003.

epigrafică din Dacia (cea mai târzie inscripție din provincie fiind datată în anul 260 p. Chr.²⁷), constatându-se în perioada 253-260 o scădere a masei monetare, ceea ce poate indica faptul că *Dacia* scapă de sub controlul Imperiului²⁸, pentru ca în perioada imediat următoare părăsirii provinciei, respectiv 275-284 să asistăm la o scădere lentă a circulației monetare, lucru oarecum normal ținând cont și de faptul că armata, care vehicula cea mai mare parte a monedei, nu mai era prezentă în teritoriu²⁹.

Cazul Potaissaei în această perioadă se înscrie în „trend”-ul general al epocii. Cu toate dificultățile cauzate de atacurile barbare din timpul lui Filip Arabul, la mijlocul secolului al III-lea p. Chr. putem observa lucrări de refacere la porțile *decumana* și *praetoria* ale castrului legiunii³⁰, o situație „normală” în epocă ce poate fi documentată la nivelul întregii provincii pentru acest orizont cronologic³¹. Interesant este fenomenul de revitalizare din timpul domniei lui Gallienus, etapă ce nu poate fi urmărită de-a lungul și de-a latul provinciei în special datorită informațiilor arheologice limitate. În această perioadă este ridicat un templu dedicat divinității orientale Azizus, pentru construcția căruia contribuie cu bani un anumit Donatus, prefect al legiunii V Macedonica³², reprezentând cea mai nordică inscripție cunoscută din timpul lui Gallienus din Dacia³³, dar și două altare descoperite în anul 2000 în termele castrului, care pun

²⁷ I. Piso, *Das verhängnisvolle Jahr 262...*, p. 435.

²⁸ E. Petac, *Considerații cu privire la data finală a tezaurului monetar roman imperial descoperit la Alba Iulia în anul 1963*. Buletinul Societății Numismatice Române 92-97, 1998-2003, p. 129-133; C. Găzdac, *Monetary circulation in Dacia and the provinces from the Middle and Lower Danube from Trajan to Constantine I (AD 106-337)*, Cluj-Napoca 2010, p. 199.

²⁹ K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII*, București 1958, p. 27; C. Găzdac, *Circulația monetară în principalele așezări din Dacia romană (244-332)*. Revista Bistriței 12-13, 1999, p. 250; V.-A. Lăzărescu, *Is there a meaning behind the distribution patterns of the Late Roman coins found in Barbaricum? A comparative approach between the inner- and extra-Carpathian areas*. In: S. Cociș (Hrsg.), *Archäologische Beiträge...*, p. 207-242.

³⁰ M. Bărbulescu, *Potaissa după mijlocul secolului al III-lea*. Potaissa. Studii și Comunicaări 2, 1980, p. 162-163.

³¹ P. Hügel, *Ultimele decenii...*, p. 130-148; D. Isac, *Reparații și reconstrucții în castele Daciei romane în a doua jumătate a secolului III p. Chr. (O nouă analiză a fenomenului)*. Ephemeris Napocensis 16-17, 2006-2007, p. 131-163; D. Benea, I. Hica, *Damnatio memoriae în arhitectura romană târzie de la Dunărea de Jos*, Timișoara 2004, p. 86-105 însă cu o altă viziune, greu de susținut pe baza datelor arheologice cunoscute, asupra cronologiei unora dintre aceste refaceri.

³² P. Hügel, *Ultimele decenii...*, p. 163-164. Pentru datarea inscripției au fost propuse mai multe variante, care însă nu schimbă datele problemei cu referire la tematica invocată, după cum urmează: intervalul **253-259 p. Chr.** vezi M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București 1969, p. 443; anul **255/256 p. Chr.** vezi I. Piso, *Das verhängnisvolle Jahr 262...*, p. 435; anii **255/256-258 p. Chr.** vezi M. Bărbulescu, *Din istoria militară...*, p. 31; 64; M. Bărbulescu, *Potaissa...*, p. 171; M. Bărbulescu, *Païens et chrétiens en Dacie au milieu du III siècle*. Transylvanian Review 5, 3, 1996, p. 36-37; anul **257 p. Chr.** vezi S. Nemeti, *Note epigrafice*. CIL III 7688. In: Sorin Nemeti et alii (eds.), *Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata*, Cluj-Napoca 2007, p. 231; **finalul anului 257-inceputul anului 258 p. Chr.** vezi P. Hügel, *Ultimele decenii...*, p. 66, sau anii **259/260 p. Chr.** vezi I. I. Russu, *Elementele syriene în Dacia carpatică și rolul lor în „colonizarea” și romanizarea provinciei*. Acta Muesi Napocensis 6, 1969, p. 181.

³³ P. Hügel, *Ultimele decenii...*, p. 61, nr. 8; 64.

în evidențiază aceeași etapă de final a prezenței legiunii la Potaissa în contextul general de nesiguranță al epocii³⁴.

Datele numismatice vin în completarea acestei realități, întrucât Potaissa tine să fie singurul caz din Dacia în care circulația monetară, deși redusă, pare să nu se prăbușească precum în restul centrelor după mijlocul secolului al III-lea³⁵. Cele 162 de monede romane post-aureliene descoperite la Potaissa, în diferite puncte ale orașului modern³⁶, sprijină modelul formulat pentru Britannia încă din anii 1980, respectiv acela al încetării vieții urbane odată cu retragerea administrației romane, model exprimat metaforic printr-un joc de cuvinte extrem de ingenios: „*from town life to life in town*”³⁷. Argumente în sprijinul ipotezei că așa au stat lucrurile și în cazul Potaissei sunt vestigiile aparținând perioadei migrațiilor descoperite aici, populațiile germanice așezate aici ducându-și traiul printre mai vechile ruine romane pe care probabil că le integraseră în peisajul lor cotidian³⁸. Dintre descoperirile „post-romane” cunoscute a proveni de la Turda³⁹, demne de menționat în acest sens ar fi mormântul fastuos descoperit în *latrinae*-le termelor din castrul legionar⁴⁰ sau mormintele unor războinici germanici identificate în anul 2006 ca parte a necropolei sudice a Potaissei⁴¹.

Prima mențiune a numelui „*Thorda*” apare într-un document din anul 1075 semnat de regele Geza I⁴², în vreme ce un alt document, emis în 1276 amintește despre existența unei cetăți aparținând coloniștilor germani („*ad quadrangulares castris Sixadoniae*”), aceasta din urmă fiind identificată potențial cu castrul legionar de pe Dealul Cetății⁴³. Începând cu perioada medievală târzie, putem vorbi despre o nouă etapă în dezvoltarea orașului, orașul Turda de

³⁴ M. Bărbulescu, *Inscripțiile...*, p. 187-213 propunând o datare în timpul lui Gallienus. I. Piso recitește textele inscripțiilor și propune drept variantă de lectură a numelui martelat: L. Aemilius Aemilianus, proclamat împărat pentru o perioadă efemeră în anul 253 p. Chr., vezi I. Piso, *Zur Reform des Gallienus anlässlich zweier neuer Inschriften aus den Lagerthermen von Potaissa*. Tyche 29, 2014, p. 125-128.

³⁵ P. Hugel, *Ultimele decenii...*, p. 90.

³⁶ M. Bărbulescu, *Potaissa după mijlocul...*, p. 167-170; M. Pîslaru, *The Roman coins...*, p. 27; vezi și Catalogul descoperirilor monetare de la Turda din același volum, p. 221-298. Există formulate însă și dubii legate de numărul atât de mare al unor astfel de monede, dată fiind proveniența incertă/inexactă a unora dintre exemplare, vezi D. Matei, *Castrele Daciei după părăsirea lor de către armata romană*, Cluj-Napoca 2021, p. 138 nota 997.

³⁷ D. A. Brooks, *A Review of the Evidence for Continuity in British Towns in the 5th and 6th Centuries*. Oxford Journal of Archaeology 5, 1, 1986, p. 77-102.

³⁸ D. Matei, *Castrele Daciei...*, p. 151-155. Aproprieră mediului înconjurător împreună cu vestigiile aparținând unor perioade mai vechi, imemorabile, reprezintă un fenomen documentat la nivelul mentalității colective a grupurilor de populație din perioada migrațiilor, vezi spre exemplu H. Williams, *Monuments of the past in early Anglo-Saxon England*. World Archaeology 30, 1, 1998, p. 90-108, dar lista poate continua.

³⁹ S. Nemeti, *Potaissa în secolele V-VI p. Chr.*. In: M. Bărbulescu, *Mormântul princiar germanic de la Turda*, Cluj-Napoca 2008, p. 328-354; S. Nemeti, . In: M. Bărbulescu et alii, *Principia...*, p. 83-90; D. Matei, *Castrele Daciei...*, p. 138-151.

⁴⁰ M. Bărbulescu, *Mormântul princiar...*, p. 26-61.

⁴¹ M. Pîslaru, *Un grup de morminte romane și gepidice de la Potaissa*. In: Sorin Nemeti et alii (eds.), *Dacia Felix...*, p. 344-345.

⁴² *Documente*, Transilvania, veac XI-XIII, vol I, p. 1.

⁴³ P. Iambor, *În legătură cu localizarea cetății Sînmiclăuș (Turda)*. Acta Musei Napocensis 14, 177, p. 312-315.

astăzi fiind practic rezultatul aglutinării treptate a mai multor aşezări de mici dimensiuni, vechea vatră a oraşului dezvoltându-se în partea de nord a râului Arieş.

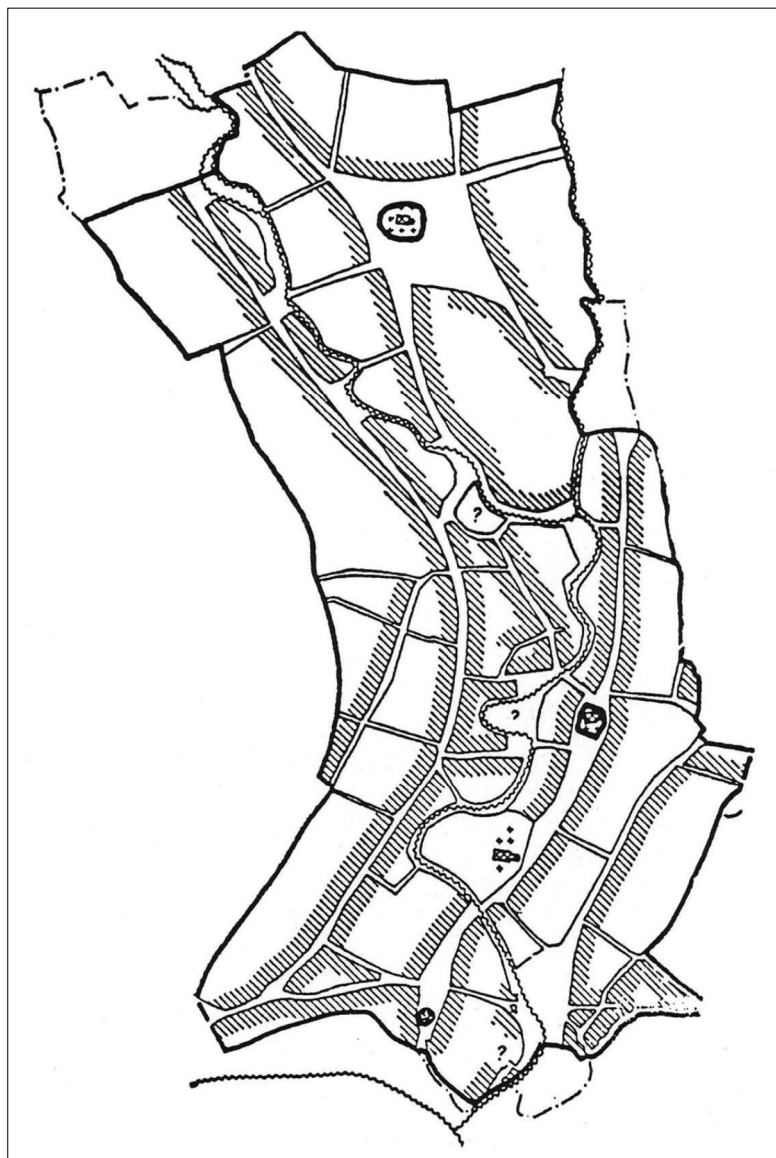

Fig. 16. Dezvoltarea urbană a oraşului Turda în jurul anului 1450 (după P. Niedermaier, *Turda. Dezvoltarea urbanistică a unui centru minier până în sec. XVII*. Acta Musei Napocensis 14, 1977, p. 335, Fig. 10).